

Діти в соціальних взаємодіях насельників Києво-Печерської Успенської лаври при її святинях (кінець XVIII – перші десятиліття XX ст.)

УДК: 94 (477-25):2
doi: 10.15421/171762

А. А. Кізлова
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,
Київ, Україна

У статті, підготовленій на базі внутрішньомонастирських документів, а також спогадів сторонніх визначено вплив присутності немовлят і отроків (як серед святих, так і серед живих) на соціальні взаємодії між братією та відвідувачами Києво-Печерської Успенської лаври безпосередньо при шанованих святинях обителі в кінці XVIII – перших десятиліттях XX ст. Виявлено особливості взаємодій щодо мощей святих немовлят і отроків у Близьких та Дальніх печерах. Охарактеризовано народні та внутрішньомонастирські звичаї, пов'язані з цими святинями. Виявлено спільні форми спілкування з жертводавцями, принципи розподілу дарів, а також різницю в задоволенні запитів богомольців зі спільними потребами. Простежено, наскільки діти-відвідувачі виділялися на етапі безпосереднього спілкування з братією при святинях серед загалу відвідувачів, передусім у печерах. Окреслено перспективи подальшого дослідження: поглиблене вивчення всіх етапів взаємодії між братією та організованими групами дітей, з родичами дітей-жертводавців, а також порівняння прикладу Лаври з іншими визначними центрами православного паломництва.

Ключові слова: отрок; немовля; соціальна комунікація; об'єкт шанування; братія; відвідувач.

Children in social interactions of the Kyiv Dormition Caves Lavra inhabitants near its sacred objects (late 18th – the 1st decades of 20th ct.)

А. А. Kizlova
National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Kyiv, Ukraine

The article deals with the impact of babes and children of 14 years (both saint and alive) on the social interactions of the brethren and visitors near the worshiped sacred objects in Kyiv Dormition Caves Lavra during late 18th – the 1st decades of 20th ct. The inner conventual documents and the memoirs of the outliars became a basis of this work. The features of the interactions concerning the holy relics of the saint infants and youth in Near and Far Caves have been traced by the author. The folk and inner conventual traditions, connected with these sacred objects, have been characterized. The common forms of the communication with the donators as well as the votive's distribution principles have been brought out by the paper. The variability in satisfaction of consimilar prayers' needs has been detected. It has been shown by the article, how far the children differed from the rest of visitors during the direct interaction with the Caves and other brethren. There are such research prospects: the advanced study of all phases in the brethren's interactions with children, organized in groups, as well as with the relatives of children-donators; the comparison of Lavra with the other outstanding Orthodox pilgrimage centers.

Keywords: youth; infant; social communication; worshiped object; brethren; visitor.

Дети в социальных взаимодействиях насельников Киево-Печерской Успенской лавры при ее святинях (конец XVIII – первые десятилетия XX вв.)

А. А. Кизлова
Национальный технический университет Украины
«Киевский политехнический институт имени Игоря Сикорского», Киев, Украина

В статье, подготовленной на базе внутримонастырских документов, а также воспоминаний посторонних определено влияние присутствия младенцев и отроков (и среди святых, и среди живых) на социальные взаимодействия между братией и посетителями Киево-Печерской Успенской лавры непосредственно при чтимых святинях обители в конце XVIII – первых десятилетиях XX вв. Выявлены особенности взаимодействий относительно мощей святых младенцев и отроков в Близьких и Дальних пещерах. Охарактеризованы народные и внутримонастырские традиции, связанные с этими святинями. Выявлены общие формы общения с жертводателями, принципы распределения даров,

Цитування даної статті: Кізлова А. А. Діти в соціальних взаємодіях насельників Києво-Печерської Успенської лаври при її святинях (кінець XVIII – перші десятиліття XX ст.) / А. А. Кізлова // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 4(144). – С. 58-68.

Citation of this article: Kizlova, A.A., 2017. Dity v sotsial'nykh vzayemodiyakh nasel'nykiv Kyievo-Pechers'koyi Uspens'koyi lavry pry yiyi svyatynyakh (kinets' XVIII – pershi desyatylyttya XX st.) [Children in Social Interactions of the Kyiv Dormition Caves Lavra Inhabitants near Its Sacred Objects (Late 18th – the 1st Decades of 20th Ct.)]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 4(144), 58-68. doi:10.15421/171762 (in Ukrainian).

Peer-reviewed; approved and placed: 07.03.2017

а також різницю в задоволенні запитів богомольців со збіжними потребами. Виявлено, наскільки діти-посетителі виділялись на етапі безпосереднього спілкування з братією при святинях серед інших посетителів, зокрема в печерах. Очерчені перспективи подальшого дослідження: глибоке вивчення всіх етапів взаємодії між братією і організованими групами дітей, з родичами дітей-жертводавців, а також порівняння прикладу Лаври з іншими видаючими центрами православного паломництва.

Ключевые слова: отрок; младенец; социальная коммуникация; объект почитания; братия; посетитель.

Постановка проблеми. Серед численних святинь Києво-Печерської Успенської лаври увагу вірян кінця XVIII – перших десятиліть XX ст. привертала могила таких святих: мч. Іоанна Немовляти (Ближні печери), Немовляти, загиблого від рук Ірода (Віфлємське немовля) – частинка (Дальні печери), а також отроків Геронтія й Леонтія, канонархів Печерських (Дальні печери) [Див., наприклад: 5, с. 51; 21; 38, с. 39; 46, с. 63], відомості про св. Іоанна Немовля та його могили ввійшли до схвально прорецензованої збірки Є. Поселянина (Погожева) [12, с. 2996–2997; 50, с. 10–11]. В окреслений період до обителів часто прибували діти: як з батьками, так і з наставниками [Див., наприклад: 29, с. 373; 28, с. 63; 62, с. 26], іноді – без дорослих [35, с. 233]. Образ отрока – прочанина до Лаври використовувався в художній літературі [37]. З огляду на це, а також на дуже важливу роль релігійного виховання в соціалізації членів суспільства загалом [4; 60, с. 42–54], дослідження теми дасть змогу більш поглиблено окреслити особливості комунікативної активності православного чернецтва.

Аналіз досліджень і публікацій. З кінця XIX ст. практики з мощами св. Немовляти, загиблого від рук Ірода, поширені в лаврських печерах, зацікавили дослідників народної боротьби з неплідністю Г. Ровінського, Х. Ящуржинського, згодом – Є. Онацького [48, с. 1126; 56, с. 659; 63, с. 74], чий матеріал на сучасному методологічному рівні підсумувала І. Ігнатенко [27, с. 244–257]. Проте комплексно тема в історіографії не висвітлювалася.

Мета дослідження. Визначити вплив присутності дітей (як серед святих, так і серед живих) на соціальні взаємодії між братією та відвідувачами Києво-Печерської Успенської лаври безпосередньо при шанованих святинях обителів. Під дітьми, згідно з уживаними в церковному обігу визначеннями, маються на увазі немовлята (до 7 років) та отроки (8–14 років).

Листування між дорослими й Лаврою щодо дітей потребує окремого дослідження й у статті не розглядатиметься.

Виклад основного матеріалу. Спершу розглянемо особливості взаємодій при мощах святих немовлят і отроків. Свідчення щодо звернення бездітних пар з молитвами про появу в них дітей стосувались обох святих немовлят у Лаврі [48, с. 1126; 56, с. 659; 61, с. 15; 63, с. 74]. Х. Ящуржинський, сучасник звичаю, який він зафіксував, пояснював, що у відправу із ковчежем св. Віфлємського немовляти брали участь як чоловіки, так і жінки [63, с. 74]. У значно пізнішій статті Є. Онацького зазначено, що під час замовної служби вказану домовинку тримали як чоловік, так і дружина [48, с. 1126], ймовірно, на основі роботи Х. Ящуржинського. Версії про те, що чолові-

ків до служб не допускали, дотримувалась Н. Лінка (Гепенер), хоча й атеїстично упереджена, однак обізнана у внутрішніх справах обителів як екскурсовод по печерах від Всеукраїнського музейного містечка [8]. Можливо, на період, який застала Н. Лінка, звичай змінився порівняно з кінцем XIX ст.

За Х. Ящуржинським, можливість потримати труну з часточкою Немовляти, загиблого від рук Ірода, протягом усієї літургії коштувала 3 руб. Пропонували в Лаврі й постояти з ковчежем на руках лише під час молебню – за 1 руб. [63, с. 74]. Отже, було враховано, що замовники можуть мати різні фінансові можливості.

Д. Ровінський відзначив про ті самі могили: «беременныя женщины служат молебны ради легкиих родовъ, причемъ гробикъ кладется на брюхо молящейся» [56, с. 659]. За наявними джерелами неможливо встановити, звідки він узав таку інформацію, яка, в разі достовірності, стосувалася радше киянок.

Г. Добринін, котрий відвідав Київ 1768 р., зафіксував такий вигляд поховання св. Віфлємського немовляти: «котораго я не видалъ, но видѣлъ ящикъ, довольно высоко прибитый къ стѣнѣ» [26, с. 148]. Таким чином, якщо мандрівникові не вдалося, що ємність саме прибита, можна припустити, що на той час лаврська братія ще не сприяла тому, щоб святиню брали на руки.

З іншого боку, 29 вересня 1811 р. статський радник І. Яковлев пожертвував для згаданої частинки мощей срібний карбований ковчежець (два фунти срібла), вистелений зсередини кипарисом та оббитий оксамитом [11, с. 15]. І. Яковлев виділяється тим, що 1815 р. подав ще й пелену на поданий від нього ковчежець (введена з обігу 1827 р.) [54, арк. 141]. Поява такого жертводавця свідчить про те, що святиня привертала особливу увагу вірян, можливо, якраз бездітних.

Якщо ковчежець від І. Яковлева безпосередньо змінив прибитий «ящик», згаданий у Г. Добриніна, то, ймовірно, до розвитку звичаю «держать младенчика» підштовхнуло переоблаштування гробниці 1811 р., після котрого Лавра змогла відгукнутися на запити богомольців.

В середині XIX ст. місце поховання св. Немовляти, загиблого від рук Ірода, зобразив К. П. Мазер. Видно, що доступ до ковчежця в Лаврі зробили достатньо зручним, обладнали місце для розвішування вотивів, а кришку тримали відкритою (Рис. 1).

Судячи з майнового опису Дальніх печер 1893: «самый ковчег на особо устроенном месте на пьедестале деревянного киота с двумя колоннами и карнизом, украшенными позолоченною резьбою с изображением в нем на железной деке, мерою в вышину

один аршин, а ширину п'ятнадцять вершков, избиение младенцев в Вифлееме» [11, с. 15], помітних змін навколо святині тривалий час не відбувалося, хоча в листопаді 1815 р. серед витрат по Дальніх печерах відзначено 2 руб. міддю, заплачені київському ювелірові О. Томанському за «починку замка въ сребреной раці младенца за Христа отъ Ирода убійеннаго» [40, арк. 9], можливо, пошкодженого під час утримування на руках у сторонніх. Лише 31 липня 1913 р. намісник Лаври подав до Духовного собору записку про те, що потрібно визолотити в позолотній гробниці й кіот, у якому зберігається часточка мощей св. Немовляти, якого вбив Ірод [33, арк. 9 зв.], але питання про повну заміну понад 100-літнього ковчежця не порушував. Укриті сріблом емності з іншими шанованими в обителі мощами стиралися в місцях частого контакту з богомольцями, а одну з них (в Успенському соборі) через це навіть ухвалили замінити [30, с. 23]. На цьому тлі тривалий термін використання ковчежця св. Вифлеємського немовляти може вказувати або на недостатньо інтенсивне навантаження під час «держання младенчика», або на високу терпимість відповідальної братії до змін у вигляді святині.

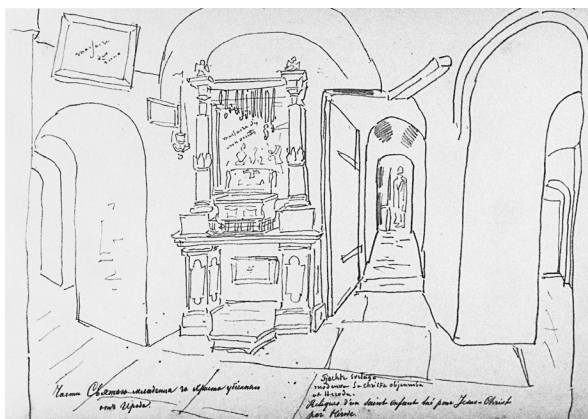

Рис. 1. Ковчежець з часточкою мощей св. Вифлеємського немовляти (К. П. Мазер, середина XIX ст.) [38, с. 39].

1817 р. від дворянина з м. Сербина Г. Якшича прийняли й зареєстрували такий дар: «На младенца отъ Ирода убійеннаго корона мѣдная позолоченная суто съ разными каменьями простыми на верху оная крестъ позолоченный» [53, арк. 13 зв.]. На жаль, складно зрозуміти, куди саме слід було прикріпити цю корону. Серед пожертв до Лаври – також оксамитовий, розшитий золотом і лелітками покров на св. Вифлеємське немовля (з його зображенням), прийнятий 1823 р. від поміщиків Івана та Клеопатри Зарянських [54, арк. 142]. Через 30 років цей покров іще згадувався в майновому описі [22, арк. 64], ймовірно, застосовувався лише в особливих випадках.

Загалом покрови на ковчежець надходили від різних жертводавців. Зазвичай Духовний собор ухвалював передати такі речі за призначенням благодітелів Дальніх печер, іноді з відправленням молебню за тих, хто подав покров, або тих, за кого вони просили в записці [14, арк. 238–238 зв., 330–331 зв.; 15, арк.

3–3 зв.; 20, арк. 377–377 зв.]. Один із покровів 1883 р. Духовний собор ухвалив «возложить на святія мощи младенца отъ Ирода убійеннаго на короткое время, а затѣмъ передать о. епископу для укладывания на аналогій» [13, арк. 446 зв.], імовірно, як незручний [31, с. 21]. Комарова, котра 28 лютого 1892 р. запитувала про розміри покривал на мощі, зокрема, для св. Немовляти з Дальніх печер, отримала докладну відповідь (де вказали щодо покривця для зазначеної часточки – 12 на 15 вершків) [15, арк. 15–15 зв., 17]. Тож, як правило, волю жертводавців у Лаврі враховували.

Вирізняється випадок зі срібною лампадкою, яку 12 грудня 1889 р. через схимонаха з Санкт-Петербурзького двору Лаври передали до мощей св. Немовляти, котре вбив Ірод, за здоров'я немовляти Ксенії. Анонімний жертводавець просив, щоб до Різдва Христового дар повісили біля гробниці [14, арк. 151–151 зв.]. З резолюції Духовного собору від 18 грудня випливає, що лампадку передали благодітелів Ближніх печер з постановою відслужити молебень св. мч. Іоаннові Немовляти [14, арк. 152]. Тож до Різдва дар у Лаврі прилаштували, але на свій розсуд, щоправда, все одно при угодникові-дитині.

Серед часточок мощей, які митрополит Київський Серапіон 25 березня 1813 р. підніс великій княгині Катерині Павлівні, була й одна від св. Вифлеємського немовляти, решта походила від свв. препод. Нестора Літописця, Спиридона Просфорника й Іллі Муромця [58, арк. 1], тобто від дорослих святих. Серед 50 часточок мощей, переданих 1824 р. для Софійського собору, дитяча – лише від того самого немовляти [57, арк. 1]. Тож в обителі існували дрібніші фрагменти основної частинки згаданих мощей.

Щодо мощей св. мч. Іоанна Немовляти, то про те, що їх тримала на руках якась молодиця, стоячи в повороті за рогом біля домовини св. препод. Іллі Муромця, згадав у нарисі «Святой уголок» Д. Мамін-Сибіряк (відвідав Київ навесні 1886 р. [42, с. 100]), відзначивши: «Проходящіє прикладывались» [39, с. 61]. Загалом за потреби лаврська братія досить суворо закликала до порядку. Зокрема, монахи робили зауваження, а то й впливали на порушників за допомогою фізичної сили [2, с. 311; 9, с. 68; 34, с. 47; 62, с. 26]. Д. Мамін-Сибіряк не відзначив, чи провідник якимось відреагував на те, що вірянка тримає домовинку з мощами. Емоції провідника по Дальніх печерах у нарисі «Святой уголок» описано досить яскраво [39, с. 54–57], а ось про супровід богомольців у Ближніх печерах там не йдеться. Понад те є згадка про заклопотаного селянина, котрий усе запитував інших богомольців, як знайти мощі святих: то 12 братів-будівничих, то Іллі Муромця [39, с. 59–61]. Поряд з описом згаданої молодиці таке свідчення дає змогу, хоча й обережно, поставити під сумнів якщо й не взагалі наявність, то принаймні сумнівність провідника в Ближніх печерах на час, коли їх відвідував Д. Мамін-Сибіряк. Тому складно оцінити, наскільки прийнятною для Лаври й наскільки повторюваною була поведінка жінки, описана в «Святом уголке».

Так чи інакше, місця біля труни св. мч. Іоанна Немовляти (Рис. 2) вистачало, тому богомольці мали

змогу вільно пройти повз того, хто взяв на руки домовинку поза часом, відведеним для богослужіння. Натомість розмір і вага труни могли завадити поширенню замовних служб із нею на руках, на відміну від випадку з ковчежцем св. Віфлеємського немовляти.

Рис. 2. Мощі св. мч. Іоанна Немовляти (сучасний вигляд) [44].

Згадана лампадка, яку до гробу св. мч. Іоанна Немовляти передали поза планом жертводавця [14, арк. 151–152], була доповненням до призначених саме для цього святого 1866 р. та 1873 р. Обидві ці лампадки передали до Лаври через членів пошти митрополита Київського під час його візиту до Санкт-Петербурга знатні жінки [13, арк. 64–64 зв.; 20, арк. 533–533 зв.]. Особливості культу св. мч. Іоанна Немовляти в столиці Російської імперії та роль лаврських монахів у його пропаганді потребують окремого дослідження.

В кінці січня 1860 р. намісник Лаври поставив на доповідному журналі Духовного собору резолюцію, за якою доставлену йому від орловського поміщика М. Похвіснева срібну лампадку (з гранатами [20, арк. 399]) та 10 руб. на олію для неї слід було передати до раки св. мч. Іоанна Немовляти, хоча немає уточнення, чи хотів жертводавець саме цього [20, арк. 392–392 зв.]. Якщо М. Похвіснев не пояснював своєї волі під час особистої розмови з отцем намісником або ще кимось із братії, є ймовірність, що саме біля обраної домовини була змога добре розмістити описану лампадку. Оскільки в досліджених документах Лаври не відзначено, що якусь із наведених пожертв виключили з обігу, припустимо, що нові лампадки не

змінювали старі, а додавалися до них. Можливо, для зосередження на святині додаткової уваги богомольців, що йшли по печерах.

На мощі св. мч. Іоанна Немовляти також приймали різноманітні покрови з резолюціями, подібними до усталених у Дальніх печерах [14, арк. 238–238 зв., арк. 483; 20, арк. 421, 453 зв., 682–682 зв.; 23, арк. 80 зв.]. Саме до його домовини передали покров, надісланий 1886 р., за запискою селянки з с. Рябова Феоктисти, для «младенца Алексія» [13, арк. 612–612 зв.], ймовірно, співвідносячи розмір гробниці з розміром дару та списуючи помилку в імені угодника на недостатню освіченість жертводавиці.

Мощі свв. Леонтія та Геронтія, канонархів Печерських, 1884 р. стали головним аргументом у протистоянні між братією (на чолі з еклезіархом архімандритом Валентином) та митрополитом-настоятелем Платоном (Городецьким), яке спалахнуло щодо заміни канонархів-хлопчиків на дорослих. Владика переконували, що богомольці звикли до дітей на кліросі відтоді, коли там канонаршили святі отроки, а нетління останніх свідчить про богоугодність традиції. Зрештою, 27 травня 1887 р. архієпископ Херсонський Никанор відзначив: «отроки изгнаны, а канонаршуть послушники-юноши» [17, арк. 11; 24, с. 376]. Митрополит Платон помер 1891 р. [1], і серед канонархів дорослі протрималися недовго. Восени 1896 р. в церковному хорі Успенського собору вже знову було багато хлопчиків [34, с. 32, 45]. Залишались вони там і після 1918 р. І. Никодимов про цей період згадував: «Ежедневно, отходя ко сну и вставая по утру, канонархи читали молитву своим покровителям (свв. Леонтию та Геронтию – А. К.), и в этом было нечто весьма трогательное» [46, с. 63]. Тож канонархи, причому діти, були в Лаврі влітку 1908 р., коли обитель відвідав священник П. Беляєв [5, с. 42]. Відповідно, цікаве його повідомлення: «Мы также на нѣсколько минут задержались у ихъ (свв. Леонтия та Геронтия – А. К.) гробницы такъ какъ паломники просили меня объяснить званіе «канонарха»» [5, с. 51–52]. Чому незрозуміле комусь із групи богомольців поняття пояснював не монах-провідник? Сам П. Беляєв відзначив, що той увесь час підганяв групу, аби до підземелля ввійшла наступна [5, с. 46–48], ймовірно, запитання виявилось неочікуваним, а провідник не встиг зібратись і швидко сформулювати задовільну відповідь.

Покрови на мощі свв. Леонтія та Геронтія також приймали й відповідно реєстрували [14, арк. 238–238 зв., 483; 16, арк. 135]. Окрім виконання волі жертводавців, помітний і розсуд Духовного собору. 27 листопада 1895 р. за резолюцією останнього саме на мощі святих отроків передали дві «пелены», надіслані від московського торговця О. Мохова. У супровідному листі він просив повідомити, яким святим дісталися ці дари. На цьому листі вже в обителі написали примітку, що «пелены» – шовкові, невеликі [14, арк. 268–268 зв.], тож саме розмір міг відіграти вирішальну роль у виборі місця для їх застосування.

Відомості про взаємодії братії з дітьми – відвідувачами Лаври переважно розпорошені по джерелах, створених за межами обителі. І. Ясинському

запам'яталося, що його братик, якого по печерах несли на руках [62, с. 25], «весело покрикивал и бил богомольцев восковою свечкой. А когда монах строгим голосом заметил ему, что надо вести себя иначе, он обиделся и заголосил благим матом» [62, с. 26], до його крику приєдналося ще кілька дітей [62, с. 26]. Згадка про дитячий плач у печерах не поодинока. Так, група з Самарської духовної семінарії звернула увагу на те, що: «Гдѣ то вдалекѣ, въ глубинѣ пещеры плачутъ грудныя дѣти; въ другой сторонѣ монахъ убѣждаетъ иди скорѣе, не задерживать проходящихъ...» [28, с. 63]. За такою оповіддю складалось враження, що провідники не вважали крик немовлят чимось, чому слід запобігати. Тож, імовірно, для провідника було природним звернутися до брата І. Ясинського, а не до когось із його старших рідних, які, можливо, втихомирили б хлопчика швидше, ніж незнайомиць у чорному облаченні.

П. Беляєв згадав, що в стихійно зібраній групі, з якою він ходив до печер, був селянин з дитиною на руках: «малютка спокійно заснуль среди священнаго покоя святыхъ» [5, с. 43]. Далі йдеться про одеську даму, котрій стало зле від страху (з акцентом не те, що християнам не слід боятися загробного життя й нагадувань про нього) [5, с. 43–44]. Можливо, сон немовляти описано для того, аби протиставити реакції одеситки. Прикметно, що провідник, швидше за все, не будив дитину. Або вона була занадто маленькою, аби щось зрозуміти, або монах визнавав, що це для неї не обов'язково.

О. Кисілевська під час подорожі 1910 р. зафіксувала голосну суперечку монаха з жінкою, малий син якої боявся заходити вглиб печер. Ця мати ледве домоглася, щоб їх випустили на поверхню [9, с. 68]. М. Воронович серед власних дитячих вражень передав і відчуте в печерах: «Я стал задыхаться, и меня вывели на воздух, где я долго не мог оправиться от страха и отдышаться» [7, с. 59]. Відповідно, можливість вийти з-під землі дочасно все-таки існувала.

Бурхливою була реакція братії на відмову 12-річного [40] П. Коваленка від помазування миром при мироточивій главі: «З'явилися ще два здоровенних монахи, схопили мене, понесли і кинули у якийсь темний закуток» [34, с. 47], потім ченці наполегливо вмовляли матір хлопця відслужити над сином водосвятний (за 5 руб.) або хоча б звичайний (за 3 руб.) молебень, пояснюючи, що «отрок одержим беснованием» [34, с. 48]. Сам П. Коваленко досить докладно розповів про те, що передувало його затриманню, зокрема про те, як відштовхував монаха з «кисточкою», чим налякав присутніх, і навіть охарактеризував свою тогочасну поведінку так: «а я, наче на мене щось найшло (курсив наш – А. К.), істерично вигукую: «Не хочу, не буду!»» [34, с. 47]. Слід урахувати, що спогади П. Коваленка вийшли друком уже за радянських часів, тож під час публікації деталі щодо вартості відправ могли сприйняти як доказ корисливості служителів культу. Втім, щоб коректно інтерпретувати описані дії монахів (особливо, враховуючи, що мати П. Коваленка змогла покласти до тарілки для жертв тільки менше, ніж 1 руб., а молебень усе одно

відбувся [34, с. 48]), бракує відомостей про те, наскільки часто (і за що) відвідувачів печер оголошували біснуватими. Користь відвідування Лаври, й зокрема печер, у досліджуваний період визнавали навіть для дітей, позбавлених здорового глузду [64, с. 321], тому брак таких даних особливо відчутний.

Є дуже розрізнені згадки тих, хто побував у печерах дітьми, про їхні відчуття (утім, цікаві для порівняння з реакцією П. Коваленка). П. Губенко, звісно, не без іронії, описав подорож до Києва 1903 р. (у 14 років): «Поприкладався до всіх мощей, до всіх чудотворних ікон, до всіх мироточивих голів і испити склав» [49, с. 173]. Л. Биковський був у Києві школярем (до революції 1905 р.) і написав про це: «Пригадую, що благовіино (sic!) оглядали мироточиву главу святого, що поволі входив у землю; мощі інших угодників Божих...» [6, с. 60]. З поправкою на час, який минув між відвідуванням печер, та підготовкою цих спогадів усе-таки можна припустити, що принаймні великого страху П. Губенко й Л. Биковський у підземеллі не відчули. Натомість уже згаданий М. Воронович, а також О. Ігнат'єв (був у Лаврі 12-річним (1889 р.) [25, с. 40; 57]) не приховували, що в печерах боялися. Є свідчення К. Врангеля-Рокассовського, котрий побував у Києві 11-річним (1907 р.) [47; 66, р. 218]. Він попросив батька швидше вивести його з печер, бо відчув, що «The monks with long hair which never was cut by a barber, and long beards, looking very much like savages, produced a gloomy, rather horrifying impression on me (Ченці з довгим волоссям, якого не торкалася рука перукарів, та з довгими бородами скидалися на дикунів і справляли похмуре враження, навіть лякали – А. К.)» [66, р. 221]. Як видно зі звіту керівника групи, навіть перебування в знайомому товаристві не завжди гарантувало, що діти зберігатимуть спокій: «Мракъ пещеръ устрашилъ дѣтей і они робко прижимались одинъ къ одному. Ихъ успокоили, что ничего нѣтъ опасного. Мальчики успокоились, а дѣвочки еще боялись, пока не привыкли къ мраку, и робко держались за руку матушки» [45, с. 1327]. Г. Козінцев, котрий навчався в гімназії неподалік від Лаври, тікав у перші роки революції разом з іншими хлопцями з уроків, щоб пробратися в печери. Сам Г. Козінцев відзначав: «Я храбрился и не показывал товарищам вида, что мне страшно» [35, с. 233], сприймаючи відвідування підземель як своєрідне випробування. Навіть при тому, що збереглися свідчення лише дуже малої частки дітей, котрі побували в Лаврі, можна припустити, що її насельники, зокрема провідники, навряд чи якимось особливо заспокоювали юних відвідувачів (наприклад, пояснюючи, що буде, коли ті спустяться під землю).

П. Коваленко навів і запитання, яким зустрів його монах, виводячи на молебень: «Ну, отроче, успокоил свой нечестивый дух гордыни?» [34, с. 48]. Воно дещо суперечить сприйняттю хлопця як біснуватого, бо звернене до нього як до здатного керувати своїми вчинками, втім, узгоджується з тим, що духовенство схвально відгукувалося про наявність у дітей, котрі відвідують печери, благоговійного остраху [59, с. 1143]. Можливо, захід, якого вжили щодо не-

покірного відвідувача, був радше спробою «поставити його на місце», а також наочно довести, чому не добре суперечити провідникам.

1887 р. випадок у Ближніх печерах було висвітлено у виданні «Вера и разум». Дописувач (анонімний) повідомив, що 2 липня 11–12-річний хлопчик, який ішов з батьком, підняв верхній покрив над одним із угодників: «Сопровождавший монах замѣтил это и тутъ-же сдѣлалъ надлежащее внушеніе. Отець мальчика старался извинить поступокъ мальчика его малолѣтствомъ, но монахъ основательно замѣтилъ, что именно его поразило отсутствіе благоговѣйности въ малолѣтнемъ» [2, с. 331]. Також згадано, що провідник назвав цікавість хлопчика «маленькимъ знаменіемъ времени» [2, с. 331]. В. Катаєв, що побував у Лаврі школярем, за його пізнішим зізнанням, був настільки вражений, коли побачив мощі св. препод. Нестора Літописця, що подумав: «стоило лишь взломать крышку – и можно было собственными глазами увидеть высохшее тело или, во всяком случае, скелет с громадной сухою белой бородой...» [29, с. 373]. Хоча В. Катаєв не висловив у печерах свого бажання розкрити домовину, а кореспондент «Веры и разума» міг ужити вислів про прикмети часу, щоб надати матеріалу більшій повчальності, можна припустити, що братія, приставлена супроводжувати богомольців у підземеллі, мала бути напоготові, помітивши серед них підлітка.

Публікація 1902 р., в якій учасників теракту проти Курської ікони Богородиці 1898 р. (спроба підірвати образ динамітом) назвали «почти еще отроки, которымъ въ то время было отъ 18 до 20 лѣтъ (курсив наш – А. К.), юноши, въ которыхъ еще не можетъ быть никакихъ самостоятельныхъ идей» [43, с. 98–99], змушує припустити, що згаданий провідник 1887 р. міг звернути «надлежащее внушеніе» не тільки до самого хлопця, котрий розкривав мощі, а й до його батька як до відповідального за виховання отрока.

У спогадах Р. Пірс залишилося таке спостереження: «A peasant woman lifted her little boy up to kiss the edge of the dirty red pall. The pale flame of her candle flickered and the melted wax dripped on to the cloth. The woman wiped it quickly, and glanced in a frightened way at the priest. But he turned away indifferently and went on (Селянка підняла свого маленького хлопчика, щоб він поцілував край брудного червоного покривала. Блідий вогник її свічки блимнув, і розплавлений віск капнув на тканину. Жінка швидко витерла краплю і злякано поглянула на священника. Однак той байдуже відвернувся й пішов далі – А. К.)» [65, р. 20]. Віряни могли очікувати покарання від провідників будь-якої миті, однак ті не зважали на ненавмисну дрібну шкоду від богомольців (як дорослих, так і дітей).

11 вересня 1888 р. близько 100 учнів Київського реального училища відвідали печери в супроводі законовчителя. У групі були не тільки православні, а й старообрядці, католики, лютерани та один іудей [59, с. 1143]. Невідомо, чи цікавилися в Лаврі віросповіданням учнів задалегідь, а також, як настільки строкатий склад групи позначився на обставинах її проведення. Імовірно, відповідальність поклали передусім на керівника – законовчителя. Помітно, що

братія вважала можливим прийняти так багато учнів одночасно й була готова до цього.

Керівники груп, які згадали, що їхні учні прикладалися до ікони Успіння Богородиці, спушеної з-над царських врат [10, с. 467; 52, с. 371], на жаль, не уточнили, чи вони робили це в загальній черзі, чи окремо.

Розглянемо ті нечисленні спогади, в яких є посилення на дії провідника, котрому дісталася група з дітьми (тими, що могли усвідомити побачене й почуте) в складі. Священик І. Атаманський, сільський місіонер [51], у червні 1891 р. очолив свою родину, декого з парафіян (серед них були колишні штундисти), а також «изъ Кардашевской церковно-приходской школы трехъ учениковъ, а изъ Ново-Александровской школы грамоты двухъ дѣвочекъ» [3, с. 631]. З матеріалу, поданого від І. Атаманського до журналу «Херсонские епархиальные ведомости» під назвою «Поучительное путешествие в Киев на богомолье с обратившимися из штундизма в православие» впливає, що групу приймали передусім з урахуванням присутності в ній новонавернених до православ'я. По Ближніх печерах її супроводжували ігумен та ризничий, котрі показали прочанам руку св. препод. Спиридона Просфорника, по Дальніх печерах – ігумен, що розкрив руку св. препод. Ігнатія [3, с. 632–633]. Можна з великою часткою ймовірності припустити, що діти були в печерах разом з рештою, тож могли й стати свідками оголення рук угодників. Утім, з огляду на мету свого повідомлення, І. Атаманський не описав реакції юних супутників.

Збереглися уривчасті характеристики, які діти-відвідувачі дали провідникам. О. Ігнат'єв згадав: «Время от времени нас останавливали, показывая место погребения того или иного святого» [25, с. 40]. В. Катаєв висловився більш розгорнуто: «Монах-проводник со свечой останавливался возле каждой ниши и заученно пояснял столпившимся вокруг него паломникам – мужикам в сапогах и лаптях и бабам в черных платочках, с котомками за спиной – краткую историю угодника» [29, с. 373]. П. Коваленко з матір'ю йшов по печерах разом зі стихійно сформованим гуртом прочан [34, с. 45] й засвідчив, що монах пояснював, хто такі 12 братів-будівничих, Іоанн Багатотраждальний, у чому суть мироточивих глав [34, с. 46], можливо, це були найдокладніші або найяскравіші розповіді на тлі тих, які стосувались інших святих, тому залишились у пам'яті оповідача. Загалом із наведених свідчень впливає, що провідники, виявивши в групі дітей, не виходили помітно за межі звичного для себе «сценарію» пояснень.

Відзначилися діти й серед жертводавців на лаврські святині. У списках тих, хто подав гроші на виготовлення нової ризи для чудотворного образу Успіння Богородиці (1895–1896 рр.), є «мальчикъ изъ слесарни Андрей» (подав 1 руб.) та «мальчикъ изъ малярни Климентъ» (подав 25 коп.) [18, арк. 48 зв.], тож інформацію про те, що в Лаврі планують масштабне й витратне переоблаштування іконного окладу, донесли не тільки дорослим насельникам.

Своєрідними є записи дрібних вотивних привісок до ікони Успіння з травня 1826 по травень 1831 рр.

Саме в цей період зафіксовано 36 привісок, поданих від немовлят [32, арк. 2, 2 зв., 4, 4 зв., 6 зв., 8 зв., 11, 13, 14, 15 зв., 17 зв. – 20, 21 зв., 23 зв. – 25, 27, 28–29 зв., 44 зв.], на зразок «огь младенца Маріи привѣска съ повитымъ младенцемъ» [32, арк. 2] або «огь младенца Моисея привѣска рука [32, арк. 2]». Також 4 вотиви записано як надані від отроків [32, арк. 1 а, 7 зв., 12, 21 зв.]. Паралельно вироби приносили й «за немовля» чи «за отрока» [32, арк. 1–44 зв.]. У більш ранніх [19] та подальших [32, арк. 44 зв. – 87] докладних реєстрах привісок формулювань «від немовляти» й «від отрока» не виявлено, хоча вказівки «за немовля» і «за отрока» є. Принципи ведення книг потребують додаткового дослідження.

Висновки. Таким чином, присутність дітей впливала передусім на соціальні взаємодії в Близьких та Дальніх печерах, і не лише тому, що там зберігалися мощі святих немовлят і отроків, а й тому, що саме до печерних святих відвідувачі – як юні, так і дорослі – підходили (крім рідкісних винятків) з провідником від братії. Загалом у взаємодіях навколо мощей

дітей-угодників у Лаврі помітні спільні риси: форми спілкування з жертводавцями, принципи розподілу дарів. Мощі немовлят об'єднує інтерес до них бездітних пар, але на Дальніх печерах молитовні потреби останніх задовольняли більш повноцінно. Підтримання традиції «держать младенчика» додатково активізувало приписаних до печер ієромонахів та ієродияконів, давало змогу отримати окремих прибутків. Мощі свв. Леонтія та Геронтія були наочним нагадуванням про святість обов'язку дітей-канонахів, передусім – для насельників обителі. Діти-відвідувачі на етапі безпосереднього спілкування з братією при святинях тими ознаками, які вдалося простежити в джерелах (контроль з боку монахів, їхні пояснення та звертання), нечітко виділяються серед загалу відвідувачів. Перспективним є поглиблене дослідження всіх етапів взаємодії між братією та організованими групами дітей, з родичами дітей-жертводавців, а також порівняння прикладу Києво-Печерської лаври з іншими визначними центрами православного паломництва.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. 14 жовтня 1891 року спочив Платон (Городецький), митрополит Київський, Н. д.: Retrieved from: <https://tinyurl.com/mhmayup>
2. 2 июля..., 1887. Вера и разум. Т. 4, вып. 13–14, 311.
3. Атаманский, И., 1891. Поучительное путешествие в Киев на богомолье с обратившимися из штундизма в православие. Херсонские епархиальные ведомости. № 20 (15 октября 1891 г.). Прибавления, 631–633.
4. Безрогов В. Г., 2002. Религиозная социализация и осуществление права на веру в межпоколенных отношениях: XX век и перспективы. Развитие личности. Вып. 4, 115–137.
5. Беляев П. И., 1909. У великих святых: (Из путевых заметок). Тамбов, Воронеж, Курск, Чернигов, Киев, Полтава и Харьков. Тип. Союза печ. дела и продажи изд., Саратов.
6. Биковский Л., 1969. Від Приворотта до Трапезунду (спомини 1895–1918). Дніпрова хвиля, Мюнхен-Денвер.
7. Воронович Н. В., 1955. 12. Киев. Вечерний звон. Очерки прошлого. Т. 1. 1891–1917, 57–63. Украина, Нью-Йорк.
8. Воспоминания Н. В. Линки «Всеукраинский музейный городок» [1970-е гг.], Н. д. Фонд А. Н. Яковлева. База данных документов, документ № 1. Retrieved from: <http://tinyurl.com/l9qq6sr>
9. Галичанка, 1910. Вразіння з дороги. Накладом власним, Львів.
10. Ганкевич В., 1903. Паломническая экскурсия деревенского церковного хора в г. Киев. Киевские епархиальные ведомости. Отдел неоф. № 17 (29 июня 1903 г.), 466–468.
11. Главная церковная и ризничная опись Дальних пещер Киево-Печерской лавры, составленная в 1892 г., 2012. Лаврский альманах, вып. 27, спец. вып. 10, 8–16.
12. Гурьев П. Е., 1906. Поселянин. Святые дети русские и детские годы русских святых. Издание училищного совета при Святейшем Синоде. – Петербург 1906 года, цена 30 коп., стр. 1–162. Прибавления к церковным ведомостям. № 16, 2996–2997.
13. Дело Духовного собора Киево-Печерской Успенской лавры, 1871–1888. Unpublished manuscript, спр. 2637, ч. 1. Центральний державний архів України в м. Києві (Далі – ЦДАК України), ф. 128, оп. 1 заг.
14. Дело Духовного собора Киево-Печерской Успенской лавры, 1888–1892. Unpublished manuscript, спр. 2637, ч. 2. ЦДАК України, ф. 128, оп. 1 заг.
15. Дело Духовного собора Киево-Печерской Успенской лавры, 1892–1898. Unpublished manuscript, спр. 2637, ч. 3. ЦДАК України, ф. 128, оп. 1 заг.
16. Дело Духовного собора Киево-Печерской Успенской лавры, 1899–1903. Unpublished manuscript, спр. 2637, ч. 4. ЦДАК України, ф. 128, оп. 1 заг.
17. Дело Духовного собора Киево-Печерской Успенской лавры, 1884. Unpublished manuscript, спр. 2802. ЦДАК України, ф. 128, оп. 1 заг.
18. Дело Духовного Собора Киево-Печерской Успенской лавры, 1895–1896. Unpublished manuscript, спр. 2945. ЦДАК України, ф. 128, оп. 1 заг.
19. Дело об освидетельствовании и опечатании привесов от чудотворной иконы, 1787. Unpublished manuscript, спр. 783. ЦДАК України, ф. 128, оп. 1 заг.
20. Дело о прибывающих во все лаврские церкви вещах, 1843–1870. Unpublished manuscript, спр. 2132. ЦДАК України, ф. 128, оп. 1 заг.
21. Дневник протоиерея А. П. Крылова о паломничестве в Киев в 1914 г., 2012. Русский исторический сборник. Т. 4. Киммерийский центр, Москва. Retrieved from: <http://tinyurl.com/hfsnonp>
22. Дополнительная опись церковного имущества Дальних пещер Киево-Печерской Успенской лавры, 1853. Unpublished manuscript, КПЛ-А 310, Национальний Києво-Печерський історико-культурний заповідник (Далі – НКПКЗ).
23. Дополнительная опись церковному имуществу Близьких пещер, 1886. Unpublished manuscript, КПЛ-А 306, НКПКЗ.
24. Записки присутствующего в Святейшем Правительствующем Синоде (архиепископа Херсонского Никанора). 1887 год., 1906. Русский архив. Вып. 7, 353–390.

25. Игнатьев А. А., 1989. Пятьдесят лет в строю: в 2 т. Т. 1. Правда, Москва.
26. Истинное повествование или Жизнь Гавриила Добрынина, им самим написанная. 1752–1827, 1871. Русская старина. Т. 3. Вып. 2 (февраль), 121–160.
27. Игнатенко І., 2012. Жінка та її ненароджені діти: традиційні вірування й уявлення українців про контрацептиви та аборти. Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. Т. 3, 244–257. Дуліби, Київ.
28. Казанский К., ред., 1900. На юге: Путевой дневник воспитанников Самар. духов. семинарии. Самара: тип. Самар. духов. консистории.
29. Катаев В., 1983. Паломничество в Киев. Разбитая жизнь, или Волшебный рог Оберона, 364–374. Сов. писатель, Москва.
30. Кізлова А. А., 2016. Ємності для мошей у комунікації навколо святинь Києво-Печерської лаври (XIX – початок XX ст.). Емінак. Науковий щоквартальник. № 3 (15). Т. 3, 23–29.
31. Кізлова А. А., 2017. Соціальні взаємодії населеників Києво-Печерської Успенської лаври щодо переобличення мошей святих і заміни їх покровів (кінець XVIII – перші десятиліття XX ст.). Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць. Вип. 18, 12–24. Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, Миколаїв.
32. Книга... на записку подаваемых от богомольцев к чудотворному Успения Богоматери образу привесок, 1826–1835. Unpublished manuscript, спр. 110. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 2 заг.
33. Книга для записи входящих и исходящих бумаг Духовного Собора, 1913–1922. Unpublished manuscript, спр. 593. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 2 заг.
34. Коваленко П. Т., 1962. У новый світ. Незабутне. Спогади старого актора, 32–53. Радянський письменник, Київ.
35. Козинцев Г. М., 1984. Пространство трагедии. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 4, 12–265, Искусство, Ленинград.
36. Козинцев Григорий Михайлович – биография, N. d. Retrieved from: <https://tinyurl.com/lr87tjg>
37. Львов В. В., 1836. Серый армяк, или Исполненное обещание. Повесть для детей. Унив. тип., Москва.
38. Мазер К. П., 1999. Образы Киева середины XIX ст. [S.n.], [Нюстремс].
39. Мамин-Сибиряк Д. Н., 1912. Святой уголок. Путевая заметка. Юная Россия, Москва.
40. Марченко А. М., 2013. Коваленко Прохор Тихонович. Retrieved from: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=8333
41. Месячные ведомости о приходе и расходе церковной суммы за 1815 (1815). Unpublished manuscript, спр. 87. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 3 заг.
42. Миночкина Л. И., 1993. Забытый очерк Д. Н. Мамина-Сибиряка «Святой Уголок». Вестник Челябинского государственного университета, вып. 1, т. 2, 99–102.
43. «Московские ведомости»..., 1902. Прибавления к церковным ведомостям. № 3, 98–99.
44. Моши святого мученика младенца Иоанна, убиенного язычниками. Свято-Успенская Киево-Печерская Лавра, N. d. Retrieved from: <https://tinyurl.com/mm2z5ec>
45. М-ч, Д., 1910. Паломничество учащихся Высокской и Колесниковской церковно-приходских школ в г. Киев. Полтавские епархиальные ведомости. Отдел неоф. № 20, 1323–1327.
46. Никодимов, И. Н., 2016. Воспоминание о Киево-Печерской Лавре (1918–1943). КПЛ, Київ.
47. Овечкин Е., 2009. Погибшие, но не сдавшиеся. Часть вторая. Идрицкая ветка Наследие Врангелей на Псковской земле. Псковская губерния ONLINE. Retrieved from: <https://tinyurl.com/lk849wh>
48. Онацький С., 1962. Неплідність. Українська мала енциклопедія: в 16 кн. Кн. 9: літери НА-ОЛ, 1125–1126. Накладом Адміністрації УАПЦеркви в Аргентині, Буенос-Айрес.
49. Остап Вишня, 1984. Моя автобіографія. Фейлетони, гуморески, усмішки, щоденникові записи, 170–175. Наукова думка, Київ.
50. Поселянин, Е., 1906. Святые дети русские и детские годы русских святых. Изд. Уч. совета при Святейшем Синоде, Санкт-Петербург.
51. Праведный Иона Одесский, N. d. Retrieved from: <https://tinyurl.com/mvya8nx>
52. Радецкий И., 1995. Из отчета организатора экскурсий устюженской женской гимназии И. Радецкого о первой экскурсии учениц 7 класса гимназии по маршруту Рыбинск – Петербург – Киев – Москва с 5 по 22 июня 1910 г. Устюжна: историко-литературный альманах. Т. 3, 363–373.
53. Реестр о прибылых чрез 1813, 1814, 1815, 1816 и 1817 годы Киево-Печерской лавры в соборной Успенской и прочих церквях ризничных и других церковных вещах, 1818. Unpublished manuscript, КПЛ-А 312, НКПКЗ.
54. Реестр прибылым Дальних пещер разным церковным и ризничным вещам с 1803 г., 1803–1855. Unpublished manuscript, КПЛ-А 299, НКПКЗ.
55. Реестр святых мошей, взятых из Киево-Печерской лавры в Киево-Софийский кафедральный собор, 1824. Unpublished manuscript, КПЛ-А 1123, НКПКЗ.
56. Ровинский, Д., 1881. Каким святым от каких болезней молиться. Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. Т. 26, кн. 4, 657–659.
57. Скрябін О. Л., 2011. Ігнат'єв Олексій Павлович. Retrieved from: <https://tinyurl.com/nxocvra>
58. Список наименований частиц мошей, предназначенных для великой княгини Екатерины Павловны, 1818. Unpublished manuscript, КПЛ-А 1121, НКПКЗ.
59. Учащиеся-богомольцы, 1888. Прибавления к церковным ведомостям. № 41, 1143–1144.
60. Фолиева Т. А., 2013. Религиозная социализация и воспитание в трактовке советских религиоведов. Nomos. № 80, 42–54.
61. Хрущов И., Хрущова, В., 1897. Богомольцы у святинь Києва Лавра. Постоян. комис. по устройству нар. чтений, Санкт-Петербург.
62. Ясинский И., 1926. Роман моей жизни: книга воспоминаний. Москва: Гос. изд-во.
63. Яшуржинский Хр., 1893. Поверья и обрядность родин и крестин. Киевская старина. № 7, 74–83.
64. N. N., 1864. Безумный. Воскресное чтение. № 13, 321–334.
65. Pierce, R., 1918. Trapped in «Black Russia». Houghton Mifflin company, Boston and New York.
66. Wrangell-Rokassowsky, C., 1972. Before the Storm: a True Picture of Life in Russia Prior to the Communist Revolution of 1917. Ligure, Ventimiglia.

REFERENCES:

1. 14 zhovtnia 1891 roku spochyv Platon (Horodetskyi), mytopolyt Kyivskyi, N. d. [On the 14th of October 1891 Platon (Horodetskyi), Kyivan Metropolitan, Died]: Retrieved from: <https://tinyurl.com/mhmayup> (in Ukrainian)
2. 2 iulja... [On the 2nd of July...], 1887. Vera i razum [Faith and Mind]. Vol. 4, issue. 13–14, 311. (in Russian)
3. Atamanskij, I., 1891. Pouchitel'noe puteshestvie v Kiev na bogomol'e s obrativshimisja iz shtundizma v pravoslavie. Hersonskie eparhial'nye vedomosti. № 20 (the 15th of October 1891). Pribavlenija [Didactic Pilgrimage to Kyiv with the Former Shtundists, now Orthodox Christians. Bulletin of Kherson Eparchy], 631–633. (in Russian)
4. Bezrogov, V. G., 2002. Religioznaja socializacija i osushhestvlenie prava na veru v mezhpokolennyh odnoszenijah: XX vek i perspektiva. Razvitie lichnosti [Religious Socialization and the Exercise of Faith in Intergenerational relationships: the XXth century and the outlook. Personality Development]. Issue. 4, 115–137. (in Russian)
5. Beljaev, P. I., 1909. U velikih svjatyh': (Iz putevyh zametok). Tambov, Voronezh, Kursk, Chernigov, Kiev, Poltava i Har'kov [Near the Great Sacres Objects (From the Travelogue). Tambov, Voronezh, Kursk, Chernigov, Kiev, Poltava ans Kharkov]. Tip. Sojuza pech. dela i prodazhi izd., Saratov (in Russian)
6. Bykovsky, L., 1969. Vid Pryvorottia do Trapezundu (spomyny 1895–1918) [From Pryvirottia to Trapezund]. Dniprova hvylia, Munhen-Denver (in Ukrainian)
7. Voronovich, N. V., 1955. 12. Kiev. Vechernij zvon. Oчерki proshlogo. [12. Kiev. The Vesper Bell. The Outline of the Past]. Vol. 1. 1891–1917, 57–63. Ukraina, N'ju-Jork (in Russian)
8. Vospominanija N. V. Linki «Vseukrainskij muzejnyj gorodok» [1970-e gg.] [Memoirs of N. Linka «All-Ukrainian Museum Town» (1970's)], N. d. Fond A. N. Jakovleva. Baza dannyh dokumentov, dokument № 1 [A. Yakovlev Repository. The Collection of Documents, Document № 1]. Retrieved from: <http://tinyurl.com/l9qq6sr> (in Russian)
9. Halychanka, 1910. Vrazhinnia z dorohy [Journey Experience]. Nakladom vlasnym, Lviv (in Ukrainian)
10. Gankevich, V. 1903. Palomnicheskaja jekskursija derevenskogo cerkovnogo hora v g. Kiev. Kievskie eparhial'nye vedomosti. [The Pilgrimage- of the Church Choir from the Village to Kiev. Bulletin of Kiev Eparchy]. Part unofficial. № 17 (29th of June 1903), 466–468. (in Russian)
11. Glavnaja cerkovnaja i riznichnaja opis' Dal'nih peshher Kievo-Pecherskoj lavry, sostavlenaja v 1892 g. [The Main Register of the Church and Sacristy Property of the Far Caves in Kyiv Dormition Caves Lavra, Completed in 1892], 2012. Lavrskyi almanakh [Lavra almanach]. Issue 27, special issue 10, 8–16. (in Russian)
12. Gur'ev, P. E., 1906. Poseljanin. Svjatyje deti russkie i detskie gody russkikh svjatyh. Izdanie uchilishhnogo soвета pri Svjatejszem Sinode. – Peterburg 1906 goda, cena 30 kop., str. 1–162. Pribavlenija k cerkovnym vedomostjam [1906. Poseljanin. The Saint Russian Children and The Russian Saints' Childhood. Issue of the Education Council of the Most Holy Synod. – Peterburg 1906, 30 kopecks, p. 1–162. [Attachments to the Church Bulletin]. № 16, 2996–2997. (in Russian)
14. Delo Duhovnogo sobora Kievo-Pecherskoj Uspenskoj lavry [A File of the Spiritual Council of Kyiv Dormition Caves Lavra], 1871–1888. Unpublished manuscript, file. 2637, issue 1. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv (CSHAK of Ukraine), collection 128, inventory 1 general. (in Russian)
15. Delo Duhovnogo sobora Kievo-Pecherskoj Uspenskoj lavry [A File of the Spiritual Council of Kyiv Dormition Caves Lavra], 1892–1898. Unpublished manuscript, file 2637, issue 3. CSHAK of Ukraine, file 128, inventory 1 general (in Russian)
16. Delo Duhovnogo sobora Kievo-Pecherskoj Uspenskoj lavry [A File of the Spiritual Council of Kyiv Dormition Caves Lavra], 1899–1903. Unpublished manuscript, file 2637, issue 4. CSHAK of Ukraine, file 128, inventory 1 general (in Russian)
17. Delo Duhovnogo Sobora Kievo-Pecherskoj Uspenskoj Lavry [A File of the Spiritual Council of Kyiv Dormition Caves Lavra], 1884. Unpublished manuscript, file 2802. CSHAK of Ukraine, collection 128, inventory 1 general (in Russian)
18. Delo Duhovnogo Sobora Kievo-Pecherskoj Uspenskoj Lavry [A File of the Spiritual Council of Kyiv Dormition Caves Lavra], 1895–1896. Unpublished manuscript, file. 2945. CSHAK of Ukraine, collection 128, inventory 1 general. (in Russian)
19. Delo ob osvidetel'stvovanii i opechatanii privesov ot chudotvornoj ikony [A File of the Spiritual Council of Kyiv Dormition Caves Lavra], 1787. Unpublished manuscript, file 783. CSHAK of Ukraine, collection 128, inventory 1 general. (in Russian)
20. Delo o pribyvajushhijh vo vse lavrskie cerkvi veshhah [A File of the Spiritual Council of Kyiv Dormition Caves Lavra], 1843–1870. Unpublished manuscript, file 2132. CSHAK Ukraine, collection 128, inventory 1 general. (in Russian)
21. Dnevnik protoiereja A. P. Krylova o palomnichestve v Kiev v 1914 g., [The Diary of the Archpriest A. Krylov about His Pilgrimage to Kyiv], 2012. Russkij istoriceskij sbornik [Russian Historical Digest]. Vol. 4. Kimmerijskij centr, Moskva: Retrieved from: <http://tinjurl.com/hfsnonp> (in Russian)
22. Dopolnitel'naja opis' cerkovnogo imushhestva Dal'nih peshher Kievo-Pecherskoj Uspenskoj lavry [The Additional Register of the Church Property in the Far Caves in Kyiv Dormition Caves Lavra], 1853. Unpublished manuscript, KPL-A 310, the National Kyiv Pechersk Historical and Cultural Preserve (NKPHCP). (in Russian)
23. Dopolnitel'naja opis' cerkovnomu imushhestvu Blizhnih peshher [The Additional Register of the Church Property in the Near Caves in Kyiv Dormition Caves Lavra], 1886. Unpublished manuscript, KPL-A 306, NKPHCP. (in Russian)
24. Zapiski prisutstvujushhego v Svjatejszem Pravitel'stvujushhem Sinode (arhiepisropa Hersonskogo Nikanora). 1887 god. [The Notes of the Most Holy Governing Synode Attendee], 1906. Russkij arhiv [Russian Archive]. Issue 7, 353–390. (in Russian)
25. Ignatiev, A. A., 1989. Pjat'desjat let v stroju: v 2 t. [Fifty Days at Duty: in 2 vol.]. Vol. 1. Pravda, Moskva (in Russian)
26. Istinnoe povestvovanie ili Zhizn' Gavriila Dobrynina, im samim napisannaja. 1752–1827. [The Veritable Narration or the Life of Gavriil Dobrynin, Written by Himself. 1752–1827], 1871. Russkaja starina [Russian Antiquity]. Vol. 3. Issue 2 (fevral'), 121–160. (in Russian)
27. Ihnatenko, I. 2012. Zhinka ta yii nenarodzheni dity: tradytsiini viruvannia i uivlennia ukrainsiv pro kontratseptyvy ta aborty. Narodna kultura ukrainsiv: zhyttievij tsykl liudyny: istoryko-etnolohichne doslidzhennia u 5 t. [A Woman and Her Unborn Children: Traditional Ukrainian Beliefs about the Contraceptives and Abortions. Ukrainian Folk Culture: Human Life Cycle]. Vol. 3, 244–257. Duliby, Kyiv (in Ukrainian)

28. Kazanskij, K., red., 1900. Na jугe: Putevoj dnevnik vospitannikov Samar. duhov. seminarii [On the South: Travel Notes of the Samara Ecclesiastical Seminary Pupils]. Tip. Samar. duhov. konsistorii, Samara (in Russian)
29. Kataev, V., 1983. Palomnichestvo v Kiev. Razbitaja zhizn', ili, Volshebnyj rog Oberona [Pilgrimage to Kiev. A Broken Life, or A Magic Oberon's Horn], 364–374. Sov. pisatel', Moskva (in Russian)
30. Kizlova, A. A., 2016. Yemnosti dlja moshchei u komunikatsii navkolo sviatyn Kyievo-Pecherskoi lavry (XIX – pochatok XX st.). Eminak. Naukovyi shchokvartalnyk [Receptacles for Holy Relics in Social Communication near the Sacred Objects of Kyiv Pechersk Lavra (19th – Early 20th Ct.). Eminak. Scientific Quarterly Journal]. № 3 (15). Vol. 3, 23–29. (in Ukrainian)
31. Kizlova, A. A., 2017. Sotsialni vzaiemodii naselnykiv Kyievo-Pecherskoi Uspenskoj lavry shchodo pereoblachennia moshchei sviatykh i zaminy yikh pokroviv (kinets XVIII – pershi desiatylittia XX st.). Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii: zbirnyk naukovykh prats [Changing of Wearing Apparel and Palls of the Saints' Holy Relics in Communication inter Inhabitants of Kyiv Dormition Caves Lavra. (Late 18th – the 1st Decades of 20th Ct.). Historical Arhive. Scientific studies]. Vyp. 18, 12–24. Vyd-vo ChDU im. Petra Mohyly, Mykolaiv (in Ukrainian)
32. Kniga, dannaja Kievo-Pecherskoj lavry iz Duhovnogo Sobora... na zapisku podavaemyh ot bogomol'cev k chudotvornomu Uspenija Bogomateri obrazu privesok [A Book, Given from the Spiritual Council of Kyiv Dormition Caves Lavra... for the Registration of the Votives from Prayers to the Miraculous Dormition Icon], 1826–1835. Unpublished manuscript, file 110. CSHAK of Ukraine, collection 128, inventory 2 general. (in Russian)
33. Kniga dlja zapisi vkhodjashchih i ishodjashchih bumag Duhovnogo Sobora [A Register of the Spiritual Council In and Out Documentation], 1913–1922. Unpublished manuscript, file 593. CSHAK of Ukraine, collection 128, inventory 2 general. (in Russian)
34. Kovalenko, P. T., 1962. U novyi svit. Nezabutnie. Spohady staroho aktora [To a New World. Unforgettable Past. Memoirs of the Old Actor], 32–53. Radianskyi pysmennyk, Kyiv (in Ukrainian)
35. Kozintsev, G. M., 1984. Prostranstvo tragedii. Sobranie sochinenij v pjati tomah [A Tragic Space. Collected works in 5 Vol.]. Vol. 4, 12–265. Iskusstvo, Leningrad (in Russian)
36. Kozintsev Grigorij Mihajlovich – biografija [Biography of Kozintsev Grigorij Mihajlovich], N. d. Retrieved from: <https://tinyurl.com/lr87tjg> (in Russian)
37. Lvov, V. V., 1836. Seryj armjak, ili ispolnennoe obeshhanie. Povest' dlja detej [Grey Drab Peasant's Overcoat, or The Kept Promise. Novel for Children]. Univ. tip., Moskva (in Russian)
38. Mazer, C. P., 1999. Obrazy Kyieva seredyiny XIX st. [Images of mid 19th century Kyiv]. [S.n.]. [Niustrems] (in Ukrainian)
39. Mamin-Sibirjak, D. N., 1912. Svjatoj ugolok. Putevaja zametka [The Sacred Nook. Travel Essays]. Junaja Rossija, Moskva (in Russian)
40. Marchenko, A. M., 2013. Kovalenko Prokhor Tykhonovych [Kovalenko Prokhor Tykhonovych]. Retrieved from: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=8333 (in Ukrainian)
41. Mesjachnye vedomosti o prihode i rashode cerkovnoj summy za 1815 [Monthly Abstract of Church Vouchers, 1815], 1815. Unpublished manuscript, file 87. CSHAK of Ukraine, collection 128, inventory 3 general. (in Russian)
42. Minochkina, L. I., 1993. Zabytyj ocherk D. N. Mamina-Sibirjaka «Svjatoj Ugolok». Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo universiteta [The Forgotten Essay of Mamin-Sibirjak «The Sacred Nook». Bulletin of Chelyabinsk State University]. Issue 1, vol. 2, 99–102. (in Russian)
43. «Moskovskie vedomosti»... [«Moscow Bulletin»...], 1902. Pribavlenija k cerkovnym vedomostjam [Attachments to the Church Bulletin]. № 3, 98–99. (in Russian)
44. Moshhi svjatogo mucenika mladenca Ioanna, ubiennoho jazychnikami. Svjato-Uspenskaja Kievo-Pecherskaja Lavra [The Relics of the Saint Martyr John the Infant, Killed by the Pagans. Kyiv Dormition Caves Lavra], N. d. Retrieved from: <https://tinyurl.com/mm2z5ec> (in Russian)
45. M-ch, D., 1910. Palomnichestvo uchashchisja Vysokskoj i Kolesnikovskoj cerkovno-prihodskih shkol v g. Kiev. Poltavskie eparhial'nye vedomosti [The Pilgrimage of the Pupils Parish School from Vysoky and Kolesnyky to Kyiv. Bulletin of Poltava Eparchy]. Part unofficial. № 20, 1323–1327.
46. Nikodimov, I. N., 2016. Vospominanie o Kievo-Pecherskoj Lavre (1918–1943) [Memoirs about Kyiv Caves Lavra (1918–1943)]. Kiev: KPL. (in Russian)
47. Onatskyi, Ie., 1962. Neplidnist. Ukrainska mala entsyklopediia: v 16 kn. [Infertility. Short Ukrainian Encyclopedia in 16 Books]. Book. 9: NA-OL, 1125–1126. Nakladom Administratury UAPTserkvy v Arhentyi, Buenos-Aires (in Ukrainian)
48. Ostap Vyshnja, 1984. Moia avtobiohrafija. Feiletony, humoresky, usmishky, shchodennykovi zapysy [My Autobiography. Feuilletons, Humoresques, Jocular Stories, Diaries], 170–175. Naukova dumka, Kyiv (in Ukrainian)
49. Ovechkin, E., 2009. Pogibshie, no ne sdavshiesja. Chast' vtoraja. Idrickaja vetka Nasledie Vrangelej na Pskovskoj zemle. Pskovskaja gubernija ONLINE [Perished, but not Surrendered. Part 2. Idritsa offshoot. Wrangels' Heritage in Pskov Region]. Retrieved from: <https://tinyurl.com/lk849wh> (in Russian)
50. Poseljanin, E., 1906. Svjatyje deti russkie i detskie gody russkih svjatyh [The Saint Russian Children and The Russian Saints' Childhood]. Sankt-Peterburg: Izd. Uch. soveta pri Svjatejšem Sinode. (in Russian)
51. Pravednyj Iona Odesskij [Reverend Iona from Odessa], N. d. Retrieved from: <https://tinyurl.com/mvya8nx> (in Russian)
52. Radeckij, I., 1995. Iz otcheta organizatora jekskursij ustjuzhenskoj zhenskoi gimnazii I. Radeckogo o pervoj jekskursii uchenic 7 klassa gimnazii po marshrutu Rybinsk – Peterburg – Kiev – Moskva s 5 po 22 ijunja 1910 g. Ustjuzhna: istoriko-literaturnyj al'manah [From the Report of I. Radeckij (an Organizer of the Excursion from the Female Grammar School in Ustjuzna) about the 1st Excursion of the 7-th Form Pupils to Rybinsk, Peterburg, Kiev and Moscow (the 5th – 22nd of June 1910)]. Vol. 3, 363–373. (in Russian)
53. Reestr o priblylyh chrez 1813, 1814, 1815, 1816 i 1817 gody Kievo-Pecherskoj lavry v sobornoj Uspenskoj i prochih cerkvjah riznichnyh i drugih cerkovnyh veshhah [Register of the Newly Arrived Church, Sacristy and Other Things in Dormition Cathedral and the Other Churches of Kyiv Dormition Caves Lavra in 1813, 1814, 1815, 1816 and 1817], 1818. Unpublished manuscript, KPL-A 312, NKPHCP. (in Russian)
54. Reestr priblylym Dal'nih peshher raznym cerkovnym i riznichnym veshham s 1803 g. [Register of the Newly Arrived Various Church

- and Sacristy Things after 1803], 1803–1855. Unpublished manuscript, KPL-A 299, NKPHCP. (in Russian)
55. Reestr svjatyh moshhej, vzjatyh iz Kievo-Pecherskoj lavry v Kievo-Sofijskij kafedral'nyj sobor [List of the Holy Relics, Taken from Kyiv Caves Lavra to Kyiv Sophia Cathedral], 1824. Unpublished manuscript, KPL-A 1123, NKPHCP. (in Russian)
56. Rovinsky, D. 1881. Kakim svjatym ot kakih boleznej molit'sja. Sbornik Otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti Imperatorskoj akademii nauk [What Saints the Believers Can Pray in Case of Various Diseases. Digest of the Russian Language and Literature Department of the Imperial Academy of Sciences]. Vol. 26, book 4, 657–659. (in Russian)
57. Skriabin, O. L. 2011. Ihnatiev Oleksii Pavlovych [Ihnatiev Oleksii Pavlovych]. Retrieved from: <https://tinyurl.com/nxocvra> (in Ukrainian)
58. Spisok naimenovanih chastic moshhej, prednaznachennyh dlja velikoj knjagini Ekateriny Pavlovny [List of the Holy Relics Particles for the Grand Dutchess Ekaterina Pavlovna], 1818. Unpublished manuscript, KPL-A 1121, NKPHCP. (in Russian)
59. Uchashhiesja-bogomolcy [Pupils-Pilgrims], 1888. Pribavlenia k cerkovnym vedomostjam [Attachments to Church Bulletin]. № 41, 1143–1144. (in Russian)
60. Folieva, T. A., 2013. Religioznaja socializacija i vospitanie v traktovke sovetskih religiovedov [Religious Socialization and Training in the Works of the Soviet]. Nomos. № 80, 42–54. (in Russian)
61. Hrushhov, I., Hrushhova, V., 1897. Bogomol'cy u svjatyn' Kieva Lavra [Pilgrims at the Kyivan Sacred Objects]. Sankt-Peterburg: Postojan. komis. po ustrojstvu nar. chtenij. (in Russian)
62. Yasinsky, I., 1926. Roman moej zhizni: kniga vospominanij [A Novel about My Life: Memorial Book]. Gos. izd-vo, Moskva (in Russian)
63. Jashhurzhinskij, Hr., 1893. Pover'ja i obrjadnost' rodin i hrestin. Kievskaja starina [Popular Beliefs and Sacramentals of Childbirth and Christening. Kievan Antiquity]. № 7, 74–83.
64. N. N., 1864. Bezumnyj. Voskresnoe chtenie [The Insane. Sunday Recitation]. № 13, 321–334. (in Russian)
65. Pierce, R., 1918. Trapped in «Black Russia». Houghton Mifflin company, Boston and New York.
66. Wrangell-Rokassowsky, C., 1972. Before the Storm: a True Picture of Life in Russia Prior to the Communist Revolution of 1917. Figure, Ventimiglia.

Кізлова Антоніна Анатоліївна - кандидат історичних наук, докторант
Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені
Ігоря Сікорського»
Адреса: 03056, Київ, пр. Перемоги, 37
e-mail: ant_kiz@ukr.net

Kizlova Antonina A. – PhD in history, doctoral candidate
National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”
Address: 37, Peremohy av., Kiev, 03056, Ukraine
e-mail: ant_kiz@ukr.net